
I anledning af en ikke-afholdt folkeafstemning

På denne tid skulle der have været afholdt folkeafstemning i Danmark om den nye EU-forfatning. Hvis det ikke havde været for det franske folks vilje – eller franskmændenes viljer – eller hvis vilje det nu var. Den franske sociolog Pierre Bourdieu gjorde sig for nogle år siden overvejelser over det politiske mandats og den demokratiske afstemnings magi. Det er magi, der har domineret den politiske debat og filosofi i et par hundrede år. Folkets vilje, landets lov.

Repræsentationens magi: Fra individuelle viljer til "almenviljen"

Af Pierre Bourdieu

"En flerhed af mænd bliver *Een Person*, når de er repræsenteret af een mand eller een Person; og når det sker med samtykke fra hver enkelt i denne flerhed. For det er repræsentantens *enhed* og ikke de repræsenteredes *enhed*, der skaber *een person*."

Thomas Hobbes, *Leviathan*

Man kan ikke ofte nok påpege og gentage i hvor høj grad illusioner om, hvad der er naturligt, og at "sådan har det altid været", som vi formulerede det i *The Craft of Sociology*¹⁾, samt den ringe hukommelse om sådanne illusioners genesis (hvoraf de kommer), udgør en hindring for videnskabelig viden om den sociale virkelighed. Hvad kan da være mere naturligt, mere selvindlysende end for eksempel det at afgive sin stemme, som meget (socio)logisk i ordbogen tautologisk defineres som "den handling hvorved man udtrykker sin mening med sin stemme, sin stemmeafgivning"? Og vi vil sikkert aldrig støde på en "politisk filosof", der stiller spørgsmålet "Hvad vil det sige at stemme?" – med samme ophøjede alvor som Heidegger spurgte "Hvad vil det sige at tænke?" Og alligevel ville alle den "essentielle tænkings" ressourcer ikke være overflødige i dette tilfælde til at løfte uvidenhedens slør, som afholder os fra at opdage det institueredes historiske kontingens, *ex*

FOTO: STEFAN RINK

Pierre Bourdieu (1930-2002)

instituto, og som af samme grund afholder os fra at stille spørgsmålet om de parallelle muligheder, som historien har elimineret, og om de sociale mulighedsbetingelser for den fastholdte mulighed.

For at rejse spørgsmålet om forholdet mellem [på den ene side] det der blev resultatet, dvs. stemmeafgivningen, den "handling hvorved man specielt inden for den juridiske og politiske sfære udtrykker sin vilje, sin mening, ved et valg, en afvejning eller ved at udpege en person" – som det formuleres i *Le Robert* (fransk leksikon O.a.), og [på den anden side] de sociale betingelser under hvilke valget ikke bare kommer til udtryk, men som også producerer dette valg, må det være tilstrækkeligt at citere et specielt oplysende afsnit fra Durkheim's *Lecons de sociologie*:

"For at stemmer kan være udtryk for andet end individers stemmer, for at de kan blive optændt af en kollektiv ånd, kan den almindelige vælgerforsamling ikke være dannet af individer, der kun er bragt sammen til denne særlige lejlighed, mennesker der ikke kender hinanden, og som ikke har bidraget til at forme hinandens meninger og som blot passerer i rad og række forbi stemmeurnen. De skal, tværtimod, være en konstitueret, sammenhængende, permanent gruppe som ikke bare tager form et øjeblik, på valgdagen. Så får enhver individuel opfattelse noget kollektivt over sig, fordi den er blevet dannet i et kollektiv. Det er klart at laugs-gildet og korporationen svarer til dette ønskebillede. Fordi medlemmerne, som udgør dem, er i tæt og konstant kontakt, dannes deres følelser og synspunkter i fællesskab og udtrykker fællesskabet.²⁾

Durkheim forudsætter at man ikke kan adskille stemmeafgivningen fra dens sociale produktionsbetingelser, og mere præcist at en politisk handlingens form og betydning er uadskillelig fra eksistensbetingelserne for den gruppe, inden for hvilken den produceres. Og derfor modstiller han på den ene side det lejlighedsvis sammentræf af enkeltindivider, der én for én – *singuli* – passerer forbi hinanden i et afstemningslokale uden i forvejen at have samarbejdet om deres meningstilkendegivelse, og på den anden side permanente og integrerede grupper, sociale enheder, der er i stand til at arbejde kollektivt med at producere en virkelig kollektiv mening.

Hvad man end mener om den ”korporative” filosofi, som han modstiller den liberale filosofi om det at stemme som et frit og individuelt valg, er Durkheims fortjeneste at vise, at man må skelne mellem *måden at producere og udvikle en mening* (som han foreslår at ændre) og *måden at give udtryk for denne mening* (der i det anførte eksempel er fastholdt). Og frem for alt er det hans fortjeneste, at vi opfordres til at eksplicite filosofien bag den valgpraksis, der almindeligvis opfattes som selvfølgelig. Den liberale anskuelse identificerer den grundlæggende demokratiske handling med det der sædvanligvis opfattes som en isoleret, en tavs og hemmelig, handling, der foretages af enkeltindivider som ”kun er bragt sammen til denne særlige lejlighed; mennesker der ikke kender hinanden, og som ikke har bidraget til at forme hinandens meninger”. Denne handling, på én gang offentlig og hemmelig, er kunstigt indstiftet ved hjælp af afstemningsboksen, hvis beskyttende forhæng skjuler det trufne valg for andres blikke og dermed for andres opsyn, og afstemningen skaber sammen med valgurnen, som den valgte ”stemme” puttes ned i, de materielle betingelser for det usynlige, ukontrollable og *uverificerbare* udtryk (det er hvad der adskiller den fra afstemning ved ”håndsovrækning”), dvs. en meningstilkendegivelse der kaldes personlig, og som man af forskellige grunde ønsker at holde hemmelig. Det betyder endvidere, at ved – på en bestemt dag – at skabe rækken af enkeltindivider, der ”én efter én går forbi

valgurnen”, og ved ”et øjeblik”, der rækker til at træffe et valg, at suspendere alle sociale bånd, mellem mand og kone, far og søn, arbejdsgiver og ansat, præst og menighedsmedlem, lærer og elev, og dermed altså også afhængighedsrelationer og forpligtelser (hvordan er det muligt, selv inden for en gruppe baseret på gensidig bekendtskab eller en organisation, at efterprøve om den og den person har stemt som lovet), så bliver grupper reduceret til en atomiseret serie enkeltindivider, hvis ”mening” aldrig kan blive andet end en statistisk sammenlægning af individuelt udtrykte individuelle meninger.

Man kan her tænke på den utopi, som Milton Friedman er så begejstret for: for at få greb om familiernes måde at forholde sig til skolerne foreslår han at udlevere ”vouchers” eller værdikuponer, som gør det muligt for dem at købe uddannelsesserviceydelser, der tilbydes af konkurrerende virksomheder: ”Forældre kunne så udtrykke deres mening om skolerne direkte ved at tage deres børn ud af en skole og sende dem til en anden, i langt større omfang end det nu er muligt.”³⁾ Det er ensbetydende med at behandle politiske handlinger som køb af varer eller serviceydelser, hvad enten det nu er en religiøs eller politisk stillingtagen, en fjernsynskanal eller et bestemt varehus – kort sagt, som en økonomisk handling. Man kan her heller ikke undlade at henvise til den model, som Albert Hirschman præsenterer som en generalisering af forbrugerens erfaringer, når han stillet over for ”noget man ikke bryder sig om” (et dårligt produkt) vælger mellem ”exit”, dvs. at trække sig tilbage og gå til en anden forretning, og ”voice”, dvs. at blive for at protestere ved at give udtryk for sin kritik og sine krav, et alternativ der kun forekommer selvfølgelig og éntydigt så længe man forbliver inden for den individuelle handlingens logik⁴⁾.

Inden for denne logik, der er stemmeafgivningens logik, men altså også markedets, opfattes en ”kollektiv” mening ikke som et produkt af et ægte kollektivt arbejde, et resultat af kollektiv meningsdannelse, af den type som Durkheim omtaler; den opfattes snarere som et produkt af den rent *statistiske aggregering af individuelt*

producerede og udtrykte individuelle meninger. De sammenlagte individuelle strategier og handlinger er (kun) objektivt kollektive, hvis man kan sige det. Statistisk aggregering fungerer rent mekanisk, og meningernes relatering til hinanden foregår *uden for de agerende og uafhængigt af deres bevidsthed og vilje.* Individuelle meninger, der er reduceret til afgivne stemmer materialiseret til stemmesedler, der kan tælles rent mekanisk, som skærver, potteskår eller spillemærker, er passivt lagt sammen, uden at der er sket noget med de enkelte meningstilkendigelser. Den statistiske tænkemåde passer perfekt til dette tilfælde, ligesom den passer til aktiviteter, hvor det drejer sig om at forstå handlinger, der er nødvendiggjort ”i og med de individuelle handlingers anarki” (som Engels siger om markedet), sådanne handlinger som Weber kalder ensartede, eller handlinger der udspringer af (situations)lighed, som f.eks. når folk slår paraplyen op i tilfælde af en pludselig regnbyge⁵¹.

Aggregeringens logik, der udgør kernen i statistisk – og ligeledes økonomisk – tænkning, forudsætter nogle gyldighedsbetingelser, som så igen indebærer nogle begrænsninger. Den sætter sig igennem hver gang grupper reduceres til *ophobninger*, mængder af sammenbragte, ophobede, ligestillede elementer, der ligesom personerne på et bestemt tidspunkt i ventesalen på en jernbanestation eksisterer sammen, *partes extra partes*, som kornene i en bunke sand, uden at kommunikere eller samarbejde på den måde, som medlemmerne af en gruppe, der er mobiliseret til en politisk eller andre former for handling, gør. (Statistiske analyser af individuelle meninger på grundlag af spørgeskemaundersøgelser eller opinionsundersøgelser, opfatter de datasæt, der gøres til genstand for analyse, som aggregerede enheder og bidrager til at konstituere dem som sådanne; stikprøve-teknikken, der hviler på den samme forudsætning, har den virkning at den ser bort fra den funktionelle vægt af de enkelte elementer, som stikprøveudvælgelsen behandler som indbyrdes ombyttelige, hvorved den usynliggør strukturer som for eksempel felternes strukturer – og det

sker med mindre forskellige forholdsregler iagttages under behandlingen af data, der er konstrueret på denne måde [dvs. ved brug af spørgeskemaer – O.a.]. Statistisk logik eller aggregeringens logik er kun fuldtud gyldig, når en gruppe individer reduceres til en aggregeret størrelse, fordi den ikke selv er i besiddelse af princippet der bringer den sammen, princippet for gruppens enhed, sammenlægningen, og fordi den – som følge af at den ikke har magt over sig selv – er reduceret til magtesløshed eller rent individuelle subversive eller afviger-strategier, som f.eks. sabotage, småtyveri, pjækning og ”arbejde langsomt” på arbejdsmarkedet, eller isolerede protester og klager og hyppige forsømmelser og udeblivelse ved valgene osv. I sådanne tilfælde kan problemer og erfaringer, på trods af at de er fælles for alle, forblive i en tilstand af elendighed, som de på en uigennemskuelig måde deler med hinanden og som ikke konstitueres som politisk. (Man kan give en ide om den følelse af magtesløshed, der følger af det at blive fanget i en seriel aggregeringslogik ved at minde om de følelser, som den utilfredse avislæser oplever – den serielle logik kan bidrage til at forklare aggressiviteten, som journalisterne kender så godt fra mange læserbreve – eller skuffede radiolyttere, eller endelig de utilfredse fjernsynsseere, der bliver reduceret til zapprens isolerede, passive adfærd: denne ”zappen rundt” er homolog med at undlade at stemme.)

Det følger heraf at stemmeafgivningens logik, der almindeligvis anses for at være forbilledligt demokratisk, i dobbelt forstand er til ugunst for de dominerede. For det første er ikke alle de agerende i samme grad i besiddelse af de midler (det gælder specielt kulturel kapital⁶¹), der er nødvendige for at frembringe det, der kaldes en personlig mening i den dobbelte betydning at være autonom og i overensstemmelse med de specifikke interesser, som knytter sig til en bestemt position (hvilket betyder at stemmeafgivningen kun virkelig bliver den almindelige stemmeret den gør krav på at være, hvis adgangsbetingelserne til det almene er blevet universaliseret (dvs. udviklet hos alle – O.a.)). For

det andet: den atomiserende og aggregerende produktionsmåde, der værdsættes så højt af den liberale anskuelse, begunstiger de dominerende, der kan være tilfredse med de individuelle (produktions)strategier, fordi den sociale ordens strukturer fungerer til deres fordel, hvorimod de domineredes eneste chance for at komme fri af deres dilemma mellem at trække sig (hvor de undlader at stemme) eller at underkaste sig består i at unddrage sig det individuelle valgs logik, der er dybt fremmedgørende for dem. [”loyalty” O.a.]

Men historiske erfaringer, specielt erfaringerne fra Sovjetunionen, og de analytiske indsigter giver ikke dem, der søger efter en måde at udforme meningsdannelsen, så den er mindst muligt ulige – dvs. så den er i stand til at give alle lige muligheder for at formulere og gennemsætte meninger i overensstemmelse med deres interesser – anledning til ubetinget at holde sig til den anden produktionsmåde og den anden måde at tilkendegive sine meninger, den kollektive *måde*, som er baseret på *bemyndigelse* til institutioner, der specielt er udformet til at skabe og tilkendegive kollektive krav, bestræbelser eller protester (som f.eks. sammenslutninger, fagforeninger eller partier), og som i det mindste officielt har til opgave kollektivt at forsvare medlemmernes individuelle interesser⁷⁾. Myndighedsoverdragelsens socialteknologi, der tildeler den autoriserede repræsentant en *fuldmagt*, der giver ham *plena potentia agendi*⁸⁾, får den repræsenterede gruppe til at fremstå som konstitueret som sådan (altså som en gruppe – O.a.): nu hvor den er i stand til at handle og tale ”som en enkelt person”, kommer den fri af den magtesløshed, der er forbundet med seriel atomisering, og den kan mobilisere al den materielle og specielt symbolske magt, som den

potentielt er i besiddelse af. Det isolerede individs afmægtige protest og meningsløse vægring mod at stemme, der er forskellige former for seriel handling ved valg og i forhold til markedet, der kun træder i funktion som konsekvens af den statistiske aggregerings blinde og undertiden umoralske [fr. pervers] mekanismer, [må nu] vige pladsen for en protest, der på én gang er meddelagtig og kollektiv, sammenhængende og magtfuld. Gruppens medlemmer, der indtil da var forenet i en *underforstået enighed* baseret på *medvidenhed*, som Weber har formuleret det, en dybtfølt meddelagtighed i nøden eller i en udtalt ofte skamfuld elendighed (som det er tilfældet med stigmatiserede befolkningsgrupper), får [nu] adgang til offentlig eksistens og til politisk virkningsfuldhed via ord og symbolske handlinger, hvis mønstergyldige udtryk er *demonstrationen*. Der er tale om ord, der gør noget synligt og troværdigt, eller paroler som får folk til at handle, og får dem til at handle samordnet – dvs. ord, der er de samlende principper for situationen og for gruppen, mobiliserende

FOTO: AP/POLFOTO

udtryk som kan konstituere situationen, og som gør det muligt at konstituere den som noget, der er fælles for gruppen, hvorved de bidrager til at konstituere gruppen. Sådan forholder det sig i det mindste ifølge de fremstillinger, som den progressive tradition uophørligt har modstillet myten om "den usynlige hånd", og som udgør lige så mange – til en vis grad – mytiske variationer over den Rousseauske "lovgiver"-figur, der er inkarnationen af og udtrykket for en "almenvilje", der ikke kan reduceres til en "alles vilje", som man finder frem til ved en simpel sammenlægning af de individuelle viljer.

I modsætning til individuel tale, råb eller protest, er talsmandens tale en autoriseret tale, hvis autoritet beror på det faktum, at den der fremfører den får sin autoritet fra gruppen, der har autoriseret ham til at tale i dens navn. Når talsmanden taler, så taler gruppen gennem ham, men gruppen eksisterer som sådan i kraft af denne tale og ham der fremfører den. Talsmanden er en løsning på det typisk Durkheimianske problem om, hvorvidt gruppen eksis-

terer som andet og mere end de biologiske vanskeligheder, der hidrører fra timelige og rumlige begrænsninger i enkeltindividernes kropslighed [dvs. om grupper eksisterer som andet og mere end et interaktions-problem, hvor talsmanden så repræsenterer den organiske helhed – O.a.]. Én af talsmandens og demonstrationernes funktioner er at synliggøre gruppen, der autoriserer talsmanden. Og en autoriseret talsmand kan vise den styrke, hvorfra han henter sin autoritet, ved at opfordre gruppen til at sætte sig i bevægelse og ved rent faktisk at mobilisere den, hvorved den bringes til at manifestere sig (deraf kommer den betydning, der tillægges demonstranternes *antal*). Det er den autoriserede bemyndigelse, som kan mobilisere den gruppe, der autoriserer denne bemyndigelse, og som på denne måde er i stand til at få gruppen til i lige så høj grad at manifestere sig over for sig selv (og således bidrage til at vedligeholde dens moral og dens tro på sig selv) som i forhold til andre.

Den mest radikale udfordring af bemyndiget delegation kommer fra situationer, hvor den iboende anti-nomi [mellem de delegeredes og delegerendes interesser – O.a.] og hvor rationalet i delegationsprincippets sociale funktionsmåde viser sig. Kollektiv handling baseret på delegation er nemlig altid (for)fulgt af truslen om uretmæssig tilegnelse til egen fordel. De personer, der har ansvaret for gruppens mobilisering og demonstrationer, og som gennem tale eller alle andre former for *repræsentation* – verbal eller anden optræden – får den tavse elendighed og nød, uudtalte forhåbninger og forventninger, til at overgå fra en implicit tilstand til en eksplicit tilstand, til en udtrykt og offentliggjort mening, *Öffentlichkeit*; sådanne

personer disponerer over en absolut kraft til at skabe, eftersom de i en vis forstand får gruppen til at eksistere som gruppe ved at give den en krop, deres egen krop, og et navn, en *signatur*⁹⁾, der er en kvasimagisk stedfortræder for gruppen (ligesom et *sigillum authenticum*, det segl der garanterer gyldigheden af den kongelige magts højtidelige handlinger), og ved hjælp af nogle ord, der er i stand til at gøre gruppen manifest. For at skabe denne virkning, må de have en magt over gruppen, som de har fra gruppen, en magt til at manifestere gruppen som en synlig og dynamisk gruppe, en magt der skyldes den mobiliserede gruppe, som den udøves over. Gennem denne magt, der oven i købet reproducerer princippet for sin egen virkningsfuldhed, markerer og forstærker de [bemyndigede] den delegation af magt, som de selv er genstand for. Denne miskendte cirkulære overførsel af anerkendelse udgør i princippet den kapital og den symbolske magt, som den person, der har fået fuldmagt, og som anvender symboler som led i en symbolsk forstærkelse af symboler (som f.eks. fanen og alle gruppens symboler), er i besiddelse af i forhold til den gruppe, som han er den legemliggjorte stedfortræder for, inkarnationen. Denne symbolske kapital er uundgåeligt koncentreret i den person, der i sin egenskab af og i kraft af sin anerkendte eksistens (som indehaver af et mandat, parlamentsmedlem, præsident, minister eller generalsekretær) løsriver gruppen fra en rent aggregeret størrelses ikke-eksistens symboliseret ved de isolerede vælgeres passage gennem stemmeboksens ensomhed.

Hvis man nu anlægger en synsvinkel, svarende til de befolkningsgrupper, der kun har den mulighed at delegere, så (ind)ser man, at de kun via en anden persons medlemkomst kan få en magtfuld og legitim stemme, kendt og anerkendt, autoriseret og autoritativ, og at de altså kun ved at give afkald på deres stemme, og dermed berøvet deres helt særegne udtryk, tilmed risikerer at deres erfaringer (i deres særegenhed) og deres specifikke interesser bliver benægtet, tilbagevist af den almene opinion, den *opinio communis* som deres faste (og fastansatte) ”repræsentanter”

producerer og fremfører. Det er alle de tilfælde, hvor de forskellige medlemmer af *corporate bodies* [eng. i orig. – O.a.], aktiver, medlemmer, aktionærer, og specielt dem der indgår i disse mystiske kollektiver (jeg elsker altid at minde om, at de katolske retslærde forbandt *ministerium* og *mysterium*),¹⁰⁾ der er etableret specielt til at frembringe og give udtryk for protester, klager og krav, som f.eks. partier og fagforeninger, står over for alternativet mellem tilbagetrækning eller protest, *exit* eller *voice*, på grund af en uoverensstemmelse mellem det de ønsker at give udtryk for (og som de måske netop finder ud af ved denne uoverensstemmelse), og det som den autoriserede talsmands tale betyder. I sådanne tilfælde, kan disse medlemmer ofte kun undgå de forskellige former for seriel magtesløshed – f.eks. ”exit” som en individuel protest, eller også en ”udtalelse”, der tager sigte på at få de delegerede og talsmændene, der for nu at gøre målet fuldt påberåber sig bemyndigelsen fra medlemmerne, til at ændre deres diskursive og politiske praksis – ved at instituere en ny organisation, der (så) i sin egenskab af at være i besiddelse af den legitime protest selv risikerer at fremkalde nye protester og nye kætterske udbrydergrupper. På samme måde står den reformerte kirke, der er født af en kollektiv protest mod [pave]kirken, og som opstiller protest som princippet for en ny kirke, over for en antinomi der inspirerer til ny protest mod den selv. Samme skæbne tilfalder alle den politiske verdens sekter, ekstremistiske smågrupper, fraktioner, tendenser, klikker, der som følge af at de er resultater af (ud)spaltninger selv er dømt til endeløs spaltning.

Er denne antinomi uovervindelig? Er det muligt at beherske de instrumenter, der måtte tages i brug for at slippe fri af den atomiserede, splittede eksistens’ oprørske magtesløshed, og for at undslippe de individuelle strategiers anarki? Hvordan kan gruppen håndtere (eller kontrollere) den mening som talsmanden udtrykker; det vil sige den person der taler på gruppens vegne og i dens navn, men også *i dens sted*, og som får gruppen til at eksistere ved at præsentere og repræsentere

den, men som også på en måde indtager eller tager gruppens plads? Det grundlæggende, kvasi-metafysiske, spørgsmål er her, hvad det betyder at tale for folk, der ikke kommer til orde, hvis ikke nogen andre taler for dem; [folk] hvis strategier kun kan blive virkningsfulde kollektivt, strategier baseret på et kollektivt konstruktionsarbejde og kollektive tilkendegivelser. Den eneste virkelige vej væk fra den mekaniske sammenlægning af præferencer, der er resultatet af den måde stemmeafgivningen fungerer, er at ophøre med at behandle meninger som noget, der mekanisk og passivt kan lægges sammen, og i stedet behandle meninger som *udtryk, hvis betydning kan veksles og forandres ved udveksling*, ved diskussion og konfrontation, så problemet ikke længere består i den liberale traditions valg, men i at vælge den kollektive måde at træffe afgørelser (når en gruppe, ligemeget hvilken, skal skabe en mening, så er det vigtigt at den ved, at den først må danne sig en mening om måden at producere en mening). For at undgå den mekaniske aggrerering af atomiserede meninger uden at falde i den kollektive protests antinomi – og på denne måde fremkomme med et afgørende bidrag til udviklingen af et virkeligt demokrati – er det nødvendigt at arbejde på at skabe de sociale betingelser for at indføre en virkelig kollektiv måde at fremstille ”almenviljen” (eller den kollektive mening), dvs. en fremstillingsmåde baseret på en *dialektisk konfrontations* regulerede udvekslinger, der forudsætter enighed om de kommunikationsregler og normer for kommunikation, der er nødvendige for at tilvejebringe enighed eller uenighed, og som er i stand til at forandre både de kommunikerede meninger og de personer, der kommunikerer.

NOTER:

1. P. Bourdieu, J.-C. Chamboredon, and J.C. Passeron, *The Craft of Sociology: Epistemological Preliminaries* New York & Berlin: de Gruyter, 1991 [1968].
2. E. Durkheim, *Leçons de sociologie*, PUF, Coll. “Quadrige”, Paris 1990 s.138/*Professional ethics and civic morals*, Routledge Kegan Paul, London (1957) 1992 s. 105 (modificeret i den engelske oversættelse).
3. M. Friedman, *Capitalism and Freedom*, Chicago University Press, Chicago 1962 s. 91.
4. A.O. Hirschman, *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States*, Harvard University Press Cambridge Ma. 1970.
5. Max Weber, Sociologiske grundbegreber, § 1 Begrebet sociologi og begrebet “mening” i forbindelse med social handlen, (fra *Wirtschaft und Gesellschaft*) i: *Udvalgte tekster* bd. 2, Hans Reitzels Forlag, Kbh. 2003, s. 207, og i *Essais sur la théorie de la science* (Paris: Plon, 1965), 369.
6. For en uddybning kan henvises til P. Bourdieu, *Hvem skabte skaberne?* (København: Akademisk Forlag, 1997), 228f og 244 – O.a.
7. Se hertil ”Delegation and Political Fetishism” i P. Bourdieu, *Language and Symbolic Power* (Cambridge: Polity, 1991), 203-19.
8. Dvs. uindskrænket fuldmagt til at handle som repræsentant for ... – O.a.
9. Det franske *sigle* er et navn forment af initialer, ofte et akronym (FCK), og kan også have form af et logogram (fredstegnet).
10. Loïc Wacquant foreslår en oversættelse af dette ordspil: ”Gåden om det politiske mandat eller embede”. ”*Mysterium* er latin for det græske *musterion*, som oprindeligt betyder ’hemmelig ritus’; senere henviser det til noget uforklaret eller uforklarligt, mens *ministerium* udviklede sig til at betyde tjeneste, embede, handel eller håndværk (stavet som *misterium*).” Introduction: Symbolic power and Democratic Practice in: Loïc Wacquant (ed.) *Pierre Bourdieu and democratic politics*, Polity Press, London 2005 s. 5 og 9.

Oversat af Anders Mathiesen fra Pierre Bourdieu, *La mystère du ministère – Des volontés particulières a la ”volonté générale”*. Actes de la recherche en sciences sociales, no. 140 (Decembre 2001) / *The Mystery of the Ministry: From Particular Wills to the General Will*, Constellations vol. 11, no. 1, 2004, også i Loïc Wacquant (ed.) *Pierre Bourdieu and democratic politics*, Polity Press, London 2005, The mystery of ministry s. 55-63. Leviathan-citatet er fra Thomas Hobbes, *Leviathan*, edited by Richard Tuck, Cambridge University press, Cambridge 1996 s. 114.